

Narodnooslobodilačka borba u delima liko- vnih umetnika

TOMISLAV MILKOVIĆ

Plemenita svedočanstva o revoluciji

»U revoluciji narodi obično nađu sami sebe, upoznaju svoju vrijednost, upoznaju svoje stvaralačke snage. U revoluciji se narodi podmlade, preobraze, probude se iz svoje učmalosti i tada u svom revolucionarnom poletu razvijaju takvu stvaralačku energiju i u kratkom vremenu stvaraju takva djela, koja se ne mogu zamisliti u starom preživljelom društvu.«

(Iz govora Josipa Broza Tita u Srpskoj akademiji nauka, Beograd, 11. novembra 1948. godine)

Svaki rat predstavlja veliki potres za narode koji ga vode. On se zbog toga dublje urezuje i duže ostaje u svesti pojedinaca i društva. Tako krupni, prelomni i sudbonosni događaji u istorijskom razvoju svakog naroda različito su se manifestovali i u oblasti stvaralaštva. Poznato je da naš narod nikada nije ostajao gluv prema sopstvenoj sudbini. Svoju vezanost sa sopstvenom istorijom uvek je umeo da najtananimijim ljudskim osećanjima ispreda u pesničke, muzičke ili likovne poruke koje su, na svoj način, recipročno delovale na tokove koji su ih inspirisali.

Izuzetan primer i nepresušni izvor saznanja o uslovljenosti i jedinstvu oslobodilačke borbe, revolucionarnog i istovremeno kulturnog preobražaja predstavlja narodnooslobodilački rat i oružana revolucija naših naroda i narodnosti 1941—1945. godine. Još od samih početaka narodnooslobodilačke borbe, celokupno kulturno-umetničko stvaralaštvo bilo je duboko ugrađeno u sve tokove našeg revolucionarnog razvoja i napretka i predstavljalo je neodvojivi deo opštih

ciljeva revolucije. Te prve iskre kulturne revolucije budile su se i razgorevale iz dubine naroda a kulturni život i umetničko stvaralaštvo postajalo je proizvod i svojina nosilaca revolucije. Tako se prvi put u našoj vekovnoj istoriji dogodilo da običan čovek i borac postane i stvarni nosilac, korisnik i stvaralac umetničkog dela. To je bilo i moguće i potrebno jer je naša revolucija zahtevala svestranog borca i vojnika koji će znati da razume smisao narodnooslobodilačke borbe i njenih žrtava. Taj za mnoge neuobičajen revolucionarni prepород jednostavnog čoveka jedno je od najoriginalnijih svedočanstava o dubokoj etičkoj vrednosti narodnooslobodilačkog pokreta, oružane i političke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije. Takav duh i polet borbe na »dva fronta« gradili su i nosili komunisti — revolucionari.

Revolucija je, u stvari, pobuđivala i oslobađala stvaralačku energiju brojnih talentovanih entuzijasta, iako su mnogi od tih znanih i anonimnih stvaralaca, bili zatvarani, internirani, mučeni i ubijani kao taoci, ili su umirali u koncentracionim logorima ili ginuli na bojištu.

Postojanje likovne umetnosti u NOB-u naših naroda i narodnosti izuzetan je i po mnogo čemu specifičan fenomen kojim se ne može pohvaliti nijedna zemlja porobljene Evrope. Činjenica da su mnogi naši borci, često i bez ikakve pismenosti, osetili potrebu da likovno predstave svoja uzbuđenja, u isti mah je začuđujuća i prirodna. Sva zbivanja i potresi bili su toliko zajednički da nisu mogli ostati vlastita stvar pojedinca već su neprestano težili da nađu odjeka i u drugom srcu, da se sliju u zajednički osećaj, da postanu snaga jedne zajedničke svesti i akcije — poziv na otpor, bojni poklič i izazov. Umetnost se, tako, rađala iz dubine naroda i uzleta revolucije.

O takvom integritetu i kontinuitetu revolucije i kulturno-umetničkog stvaralaštva govori Veljko Vlahović u svom delu »Revolucija i stvaralaštvo«, gde kaže: »Naša revolucija nije nikla iznenada julskih dana 1941. Nosili smo je godinama, u svakom štrajku, u robijašnicama, u aulama univerziteta, na bojištima Španije, u marševima gladnih, u pjesmama revolta, u grafikama bijede, u 'Matima' Gorkog, u Barbisovim 'Ognjima' ili Londonovim 'Gvozdenim petama'. Umetničko djelo se takođe nosi godinama. Njihovi mozaici se slažu iz patnji, bura i radosti života, iz ljudskog žita i kukolja.«¹

¹ Veljko Vlahović: *Revolucija i stvaralaštvo*, BIGZ, Beograd 1973.

1. Likovni izraz kao borbena sredstvo

Kada danas razmišljamo o ostvarivanju koncepcije opštenarodne odbrane, dolazimo neminovno do saznanja i uverenja da bi i eventualni opštenarodni odbrambeni rat, po svojoj suštini i ciljevima, izražavao kontinuitet narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Polazeći od činjenice da je drugi svetski rat, a i svaka posleratna agresija, ugrožavala civilizaciju i kulturu, realno je očekivati da bi u stanju ugroženosti fundamentalnih vrednosti našeg društva bio ugrožen i opstanak svake od naših nacionalnih kultura i svih zajedno. Zato bi i eventualni opštenarodni odbrambeni rat sadržavao u sebi smisao borbe za očuvanje stečenih vrednosti nacionalnih i jugoslovenske kulture, a umetničko stvaralaštvo bi, kao i u narodnooslobodilačkom ratu, u svakoj budućoj odbrani od oružane agresije bilo nezamenljiv izvor i inspiracija borbene snage naoružanog naroda.

Današnji stepen humanizacije i slobode umetničke interpretacije u uslovima izgradnje samoupravne socijalističke kulture ne ogleda se samo u tome što njegovom stvaraoocu otvara puteve, mogućnosti i perspektive za stvaralački progres i samopotvrđivanje već i u izgrađivanju samosvesti o potrebi očuvanja, zaštite i odbrane baš tih i takvih ljudskih i društvenih vrednosti. Svako umetničko delo ima još jednu važnu dimenziju koju ne treba zaboraviti. Poznato je da čovek po prirodi svog bića veruje u umetnost kao istinu. On veruje u iskazani stih, u otpevanu melodiju, u prikazani lik. Te su istine dublje i sadržajnije, složenije i suptilnije od svakodnevnih životnih istina i one čoveka u većoj meri pobuđuju i pokreću. Kada čovek gleda umetničko delo, on i sam postaje akter tih događaja, socijalizuje svoj estetski doživljaj i dograđuje svoju ličnost. Stičući određena saznanja o događajima i ličnostima on i sam zaželi da se uključi u njihov tok, da se indentifikuje sa određenim likovima i podeli njihovu sudbinu. Paralelno sa tim, u sebi razvija mržnju prema porobljivaču i svakome ko bi nasrnuo na ljudsku ličnost. Otuda i naša posebna briga i odgovornost za afirmaciju umetničkog stvaranja u funkciji odbrane i zaštite vlastitih vrednosti. Dakako, i stalnog negovanja likovnog izraza u tom kontekstu. Neka nam, stoga, izvori i poruke našeg ratnog likovnog stvaralaštva čine jedno saznanje više, uput i pouku.

2. Likovno stvaralaštvo u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji

Opšte odlike i sistematizacija

Umetnost NOR-a predstavlja nov momenat u savremenoj jugoslovenskoj umetnosti po mnogo čemu: specifična je istorijska situacija u kojoj je nastajala, specifične su joj pobude, uslovi, interesovanja i mogućnosti. Zbog toga, kao i zbog specifičnih materijalnih uslova, njeni stvaraoci su u isto vreme gradili jedan specifičan period naše umetnosti koji je, iako neujednačen u stilskim osobinama, tematski kompaktan i ideološki jasno usmeren.

Celovitost i usmerenost te umetnosti izrastala je iz zajedničkih opštih ciljeva narodnooslobodilačke borbe koju je vodila Komunistička partija Jugoslavije i po svemu predstavljala integralnu snagu i sastavni deo životnih tokova socijalističke revolucije. Danas ta dela, kao njeni neposredni svedoci, prenose novim generacijama saznanja o najslavnijim strancima naše istorije. Ta nam svedočanstva dočaravaju strahote rata onakvog kakav je on zaista bio: težak, surov, pun leševa i smrti, ali nikad ispunjen očajanjem i beznađem. Pogled u bolju sutrašnjost i vera u pobjedu nikada nisu silazili sa lica tih ljudi, što i tim likovnim zapisima daje posebnu dimenziju njihove etičke vrednosti. Stoga sledi i zaključak: da je naša ratna likovna umetnost bila duboko angažovana. Osmišljavajući ideje kojima je za revoluciju trebalo pridobiti narodne mase, umetnici su izražavali idejno-mobilizacijsku funkciju najadekvatnijim likovnim govorom. Svojevrsnom likovnom porukom upućivali su poziv na otpor i borbu. Prema zapisu Piva Karamatijevića »rad likovnih umetnika bio je sastavni deo, desna ruka partizanske agitacije i propagande... oni su svojim radom doprinosili da se neposrednije shvate ideje i ciljevi narodne revolucije, a time i da se neprekidno mobilišu njeni borci.«²

Rad likovnih umetnika se, stoga, pretežno odvijao u agitprop odeljenjima, partizanskim tehnikama i štamparijama. Mnogi proglasi, bilteni, plakati, leci i svi drugi propagandni materijali zahtevali su likovna rešenja nekog od umetnika. »U NOR-u, u toku borbi« — sećao se Ismet Mujezinović, — »zajedno s puškom nosio sam blok i olovku i uvijek, čim bi zastali, u predahu između dvije borbe, vadio ih iz svoje torbe i skicirao, crtao... Sve ostalo je bilo podređeno potrebama koje je borba nametala: od pisanja parola, crtanja portreta

² Jugoslovenska umetnost u NOR 1941—1945, grupa autora, Zbornik. Revolucionarno slikarstvo, str. 74, izdanje »Spektar«, Zagreb 1977.

i dekorisanja prostorija za razne svečane manifestacije, do ilustriranja zidnih novina, raznih biltena i časopisa. Tada je to bila moja svakodnevna aktivnost.«³

Slobodna u stvaralaštvu i spontana u izrazu, partizanska likovna dela objedinjavala su istovremeno i političku akciju i snagu likovnog, individualnog izraza. Ceo četvorogodišnji opus ratnog likovnog stvaralaštva svedoči i o širokom zahvatu njegovog stvaralačkog humanizma. Ta dela su proizvod izuzetne moralne snage naroda koji je i u tako teškim, sudbonosnim trenucima uspeo da sačuva plemenitost i nađe smisao svog življenja a u njemu i svoj umetnički indentitet. Njihovu specifičnost obeležava i masovnost stvaralaca i njihovog dela. Preko 230 profesionalnih likovnih umetnika i velik broj onih koji su tokom revolucije izrastali iz redova boraca i naroda, stvorilo je ogromno likovno delo od nekoliko hiljada sačuvanih radova. Dobro organizovana i jasno ideološki usmerena, umetnost NOR-a bila je utkana u sve ratne situacije — u vojnim jedinicama, u okupiranim gradovima, na oslobođenoj teritoriji, u logorima, zatvorima, ali i van granica Jugoslavije. Gotovo godinu dana radila je kolonija slikara — partizana u Kocanu u Italiji a druga veća grupa u El Šatu. Iako ta umetnost nije nastajala u ateljeima, kada je situacija dopuštala, organizovane su ilegalne partizanske izložbe. Bila je to prilika da mnoga stvorena dela dođu u neposredni kontakt s publikom u mnogim našim mestima (Split, Otočac, Delnice, Hvar, Topusko i dr.) pa i van domovine — u El Šatu, Kairu, Aleksandriji... Nema sumnje da su to podaci dostojni punog poštovanja i priznanja svim onim ljudima koji su u uništavajućoj i najsurovijoj ratnoj zbilji nastavljali i prenosili kulturne i političke tradicije svog porobljenog ali nepokorenog naroda.

Umetnost NOR-a ima nekoliko osnovnih vidova prema kojima bi se mogla sistematizovati. Prvo, umetnost boraca i revolucionara nastala u zatvorima i koncentracionim logorima; drugo, umetnost aktivnih učesnika NOR-a; treće, umetnost onih koji su kao simpatizeri revolucionarnog pokreta ostali i stvarali u okupiranim gradovima. Valja, na kraju, posebno istaći amaterizam kao likovno stvaralaštvo koje je bilo najrasprostranjenije tokom rata i revolucije a plod je talentovanih pojedinaca, boraca i logoraša. Ta vrsta stvaranja predstavlja specifično i najoriginalnije svedočanstvo o uslovima i okolnostima u kojima je izvedena naša revolucija.

³ Iz zapisa Ismeta Mujezinovića: *O sebi, umetnosti, revoluciji...*, »Politika«, od 10. 01.1984. godine, str. 10.

Gotovo da je nemoguće posmatrati likovno stvaralaštvo izvan ostalih komponenata kulturnih delatnosti i kulturnog stvaralaštva u NOR-u. Po mnogo čemu je to bila celovita i integralna snaga pokreta i sastavni deo revolucionarnog preobražaja sa jasnim i definisanim smislom i ciljevima. Ako te ciljeve pokušamo da sagledamo sa aspekta likovnog života i stvaralaštva, onda bi se oni sastojali u sledećem: širenje i prenošenje kulturnog i političkog uticaja na stanovništvo jasnim vizuelnim porukama i pružanje otpora zločinačkim i izdajničkim postupcima neprijatelja i domaćih izdajnika; popularisanje i širenje ideja NOB-a i socijalističke revolucije likovnim izložbama i na drugi način; ispoljavanje i negodovanje osećaja za likovno izražajno sredstvo, očuvanje njegove vrednosti i smisla, čime je istovremeno trebalo postići i psihološku relaksaciju boraca i stanovništva; podsticanje likovnog stvaranja talentovanih pojedinaca u granicama objektivnih mogućnosti, stvaranje uslova za ispoljavanje nacionalnih kultura, širenje i učvršćivanje bratstva i jedinstva.

Likovna dela nastala tokom NOR-a i socijalističke revolucije ne mogu se posmatrati isključivo sa estetskog stanovišta izvan dramatičnih istorijskih okolnosti koje su ih uslovile. Ona su u biti, pre svega, izraz revolta i revolucionarnog nemirenja sa paklenim terom okupacije.

Zanimljiva su i po mnogo čemu specifična svedočanstva umetnika zatočenih u okupatorskim logorima. To su, najčešće, tragične i optužujuće scene okupatorskih zločina, potresni motivi fizičke agonije logoraša u neljudskom ambijentu mučilištva i krematorijuma, ponižavajuće scene degradiranih ljudskih bića. Uglavnom su to motivi sumornih baraka, zastrašujućih stražarskih kula, bodljikavih žica, otetih života. Među njima ima i takvih kojima pripada značajno mesto u riznici naše umetnosti. Dela stvarana u logorima nisu se radala samo iz želje za dokumentarnom i umetničkom ispovešću već su autori želeli da njime podignu moral zatvorenika kojima je fašistička neman pokušala da otme individualnost i dostojanstvo, da slomi u njima volju za otporom i životom.

Okolnosti u kojima su se stvarali umetnici — partizani bile su drukčije. Oni su bili slobodni i borili su se za konačnu slobodu naroda. Kulturno-umetnički život dobijao je poseban intenzitet na oslobođenoj teritoriji, postajući tako sve više pokretačka baza i izraz težnji naroda i partizanskih jedinica za sopstvenim preporodom. Svaki uspeh na frontu trebalo je na neki način zabeležiti, opevati i doživeti u tom poletu i oduševljenju masa.

U predgovoru kataloga jedne od izložbi likovnih dela nastalih u NOB-u, pesnik Jure Kaštelan između ostalog ističe: »Ova svjedočanstva ne govore samo o uznemirenoj i osjetljivoj ruci koja ih je bilježila nego i o neusporedivo dubokom zanosu i vatri koja ih je stvarala, o ognju probuđene svijesti čitavog naroda«. ⁴ Isto tako, dela stvarana na poprištima bojeva i bitaka bila su podstaknuta željom da podignu borbeni duh jedinice i pojedinca i oplemene u njemu ljudski indentitet kojem je fašistička rušilačka mašinerija pretela uništenjem. Rad boraca — umetnika obavljao se uglavnom u agitprop odeljenjima i partizanskim stamparijama. Još u vreme postojanja Užičke republike, 1941. godine, osnovan je partizanski atelje u kome su ispisivane parole, pripremani plakati, leci, zidne novine, scenografija za partizanske pozornice i slično. Propagandni materijal je izrađivan ne samo na partizanskim teritorijama već i u okupiranim gradovima odakle je ilegalnim kanalima upućivan na slobodnu teritoriju.

Zadivljuje činjenica da su borci — umetnici i pored tako složenih i odgovornih poslova i dužnosti koje su obavljali nalazili vremena, mogućnosti i dovoljno snage da u predasima između bitaka, u bivačima, u šumi, kraj neke vatre ili u prolazu kraj spaljenih sela, razrušenih domova ili rasplakane i naplašene dece — likovno zabeleže taj momenat i ostave trajno svedočanstvo jednog neponovljivog prizora. To je bio veran, često i jedini dokaz o toj iskonskoj snazi čoveka stasalog na našem tlu u borbi protiv ratne apokalipse. Ma koliko paradoksalno zvučalo, to je bila realnost jednog vremena. Borac — umetnik, na primer, u susretu sa smrću beleži svoje doživljaje... Kao da ne dá životu da ugasne, kao da želi da ga za trenutak otme od agonije umiranja, da bi svojom neverovatnom duhovnom snagom nadživeo sebe i svoj fizički slom.

Likovni izraz i tehnike stvaranja

Epopeju potresne borbe jugoslovenskih naroda i narodnosti za svoju slobodu svaki je od umetnika interpretirao sebi svojstvenim slikarskim jezikom. Postoji za to više razloga, objektivnih i subjektivnih. Pre svega, te razlike koje postoje u načinu i mogućnostima likovnog izražavanja mogu biti razumljive kada se ima u vidu da su to bile po svemu specifične situacije uz krajnje oskudna materijalna sredstva za rad. Potom, vrlo različiti stepen obrazovanja i likovnog

⁴ Juraj Baldani, *Jugoslavensko angažirano socijalno i revolucionarno kiparstvo*, Zbornik: *Revolucionarno kiparstvo*, str. 13, izdanje »Spektar«, Zagreb 1977.

iskustva svakog pojedinca kao i likovna orijentacija kojoj je pre toga pripadao, najčešće kao rezultat prethodnog uticaja i vaspitanja u umetničkim školama i akademijama.

Uslovi života u logorima i na položajima predodređivali su i tehniku stvaranja. Najčešće je to mogao biti crtež olovkom, perom, nekad mastilom ili tušem, ređe grafika, akvarel ili tempera a sasvim izuzetno ulje. Nije, razume se, u tako specifičnim uslovima bilo mogućnosti da se razvija likovni izraz. Koristeći se crtežom kao osnovnim likovnim izrazom svakog slikara, većina partizanskih slikara se tako i izgrađuje — kao crtači i grafičari. To je, uostalom, bio i zahtev samog vremenskog trenutka — da se jednostavno i razumljivo sasvim određene aktivnosti predstave vizuelno tako da za sobom ostavljaju određenu poruku, poziv, motivaciju, jasan i ubedljiv stav. Takvo stvaranje, sa izrazitom idejno-mobilizatorskom funkcijom za ciljeve revolucije došlo je naročito do izražaja u plakatima, lecima, publicističkoj grafici, opremi partizanske štampe. Ovakvim potrebama, naročito zbog svoje reproduktivnosti najviše je odgovarala grafička tehnika. Jasno je, međutim, da nije bilo uvek moguće doći do odgovarajućeg alata i materijala za rad. Zbog toga su grafičari — partizani često bili u situaciji da se posluže i alatom napravljenim od delova srušenog aviona, da linoleum zamene gumom od opanaka, a štamparsku boju bojom za štampanje. Bilo je i drugih razloga za takav način i tehniku stvaranja. U logorima, na primer, crtež logorskih scena iskazan sa nekoliko poteza olovke ili ugljena na komadu hartije mogao je jedino u takvom obliku da dospe na slobodu. U borbama, zabeleške olovkom ili mastilom na listovima hartije skromnih formata, bilo je moguće nositi kao dnevnik u dugim pokretima jedinica, s kraja na kraj zemlje, i čuvati kroz marševe i bitke.

3. Likovni umetnici iz zarobljeničkih logora i partizanskih kolona

Činjenica da je nekoliko stotina likovnih umetnika sa mnogih bojišta i iz koncentracionih logora, pod najtežim okolnostima i u najsirovišim uslovima, ljudski i profesionalno, na samo sebi svojstven način, otisnulo poruke svoje umetničke i etičke svesti — predstavlja svojevrsan podatak. Jer, odmah posle aprilske katastrofe i kapitulacije, sa mnoštvom ljudi odvedenih u zarobljeništvo bio je i veći broj likovnih umetnika. U tim kataklizmičnim uslovima preživljavali su svu tragediju degradiranog ljudskog bića zajedno sa svima ostalim, uz samo jednu prednost — da zahvaljujući svom daru i umeću

zabeleže i ostave trajno svedočanstvo jednog neponovljivog životnog pakla. Mnogima danas izgleda neverovatna njihova duhovna snaga i njihova moć koncentracije. U tim, često odlučnim životnim trenucima, lebdeći stalno na ivici života i smrti, oni su stvarali i takva dela koja su dostojna divljenja novih naraštaja.

Zanimljiva su po mnogo čemu vizuelna svedočanstva logorskih ambijenata sa sivilom mučeništva i ljudskim figurama zarobljenika koji čine poslednje napore u očuvanju integriteta sopstvene ličnosti, a srećemo ih kod umetnika logoraša: Pavla Vasića, Aleksandra Lakića, Nebojše Jelače, Milivoja Nikolajevića, Mihaila Berendija, Martina Solaržika i drugih. Dušan Vlajić, i sam zatočenik fašističkog logora u Osnabruku, jedan je od onih naših slikara koji je zenit svoje likovne delatnosti doživeo upravo u zarobljeništvu. U oko 280 crteža i većem broju slika, Vlajić je stvorio galeriju zarobljenika reprezentativnu po svojoj vrednosti. U avetinjski izgled tih sužnjeva utisnuo je i sopstvenu tragiku života i ropstva stapajući tako svoj bol sa bolom naslikanih. Teško oboleo u logoru, umro je 1945. odmah po povratku u našu zemlju. Vredan je pažnje i hronološki prikaz logorskih scena na Banjici kako ih je, uz punu objektivnost, ali i umetnički doživljaj, zapisao slikar Stevan Bodnarov. Slične logorske ambijente sa mnogim tragičnim scenama logorskih avetinja na Banjici i u Mauthausenu srećemo i u crtežima Miloša Bajića. Potresni motivi iz okupatorskih ćelija ljubljanskih zatvora sačuvani su u crtežima Staneta Kumara i Nikolaja Pirnata. Motivi logoraškog života i portreti zarobljenika sa kojima su delili životnu sudbinu, našli su likovni izraz u delima Marija Pregelja, Dore Klemenčiča i Slavka Pengova, ratnih zarobljenika interniranih u nemačkim i italijanskim logorima. Do kraja italijanske okupacije, septembra 1943. godine, nastala su mnoga likovna dela u italijanskim koncentracionim logorima. Vredna je pomena »Gonarska slikarska škola« čijih je dvadesetak članova u leto 1942. godine priredilo izložbu u italijanskom koncentracionom logoru Gonars. Iz tog perioda potiče i veoma retka zbirka grafika stvorena za potrebe ilegalnog rada u okupiranoj Ljubljani čiji su autori: Nikolaj Pirnat, Vlasko Kopač, Stane Kumar, France Mihelič i drugi. Veoma dragoceni crteži sačuvani su kao plod slikarske grupe »Gruda« čiji je osnivač Stane Kumar. Ostala su tako zabeležena mnoga potresna svedočanstva o prisilnom raseljavanju Slovenaca i nečuveni prizori mučeničkog rada i okrutne smrti logoraša.

Drugu značajnu grupu likovnih stvaralaca čine aktivni učesnici NOR-a. Jasno je da su sa okupacijom zemlje i umetnici kao sastavni deo progresivnih snaga društva neminovno došli u sukob sa nasiljem

i terorom i da su jedini izlaz našli u revolucionarnoj borbi na koju ih je pozvao Centralni komitet KPJ, sredinom 1941. godine. Na početku oružanog ustanka, jedan broj umetnika ilegalno radi na svojim područjima stupajući u redove Partije i SKOJ-a, da bi se, kad je to situacija omogućila, priključili borbenim jedinicama. Vredan je pažnje podatak da su slovenački kulturni radnici već u jesen prve ratne godine na plenumu Osvobodilne fronte proglasili »kulturni molk« (odluku o kulturnom ćutanju), čime je slovenačkim kulturnim radnicima bila zabranjena svaka kulturna delatnost za potrebe okupatora.

Karakteristična je politička motivisanost za ideje revolucije i masovnost odlaska u NOB velikog broja likovnih umetnika u svim krajevima zemlje. Naročito se to odnosi na masovni odziv likovnih umetnika sa zagrebačke akademije likovnih umetnosti (preko stotinu), što je svakako rezultat organizovanog političkog rada članova KPJ u ovoj sredini, u kojoj su delovali i mnogi poznati umetnici: Antun Augustinčić, Ivo Lozica, Đuro Tiljak, Vanja Radauš, Zlatko Prica i mnogi drugi.

Posebno mesto pripada onoj grupi slikara koji su, pod neposrednim uticajem KPJ, svesni istorijskog trenutka, sa oružjem krenuli u narodnooslobodilačku borbu. To je čuvena plejada partizanskih slikara iz grupe »Život«, među kojima je bilo i španskih boraca, a čije su jezgro činili: Đorđe Andrejević Kun, Mirko Kujačić, Vlado Piperski, Đorđe Teodorović i drugi. Jedno od najmarkantnijih mesta među borcima slikarima svakako pripada Đorđu Andrejeviću Kunu, čoveku koji je duhu i idejama narodnooslobodilačkog pokreta posvetio čitav svoj život. Hapšen i proganjan zbog naprednih političkih shvatanja još pre rata, provodi jedno vreme u logoru u Bileći da bi potom, po nalogu Partije sve do 1943. godine bio angažovan na izradi agitaciono-propagandnog materijala i organizovanju ilegalnih štamparija. Učesnik je NOB-a od prvih dana ustanka. U Jajcu, kao većnik na istorijskom zasedanju AVNOJ-a, priprema nacрте za dekorisanje svečane sale a zatim radi skice za državni grb, partizansko ordenje, oficirske oznake, partizansku marku, nacрте za novčanice, zaglavlja za partizanske novine, memorandum Vrhovnog štaba, i obavlja druge poslove neophodne u stvaranju narodne vlasti i nove države. Kun je i pored svih tih poslova nalazio vremena da u slobodnim časovima i trenucima kratkog odmora zabeleži crtežom mnoge likove partizanskih boraca u različitim situacijama. Na stotinama svojih crteža otrgnuo je od zaborava mnoge likove znanih i neznanih boraca i partizanskih kurira, povorke izbeglica, prizore spaljenih sela i porušenih domova. Na mnogima od njih dominiraju isecci iz dugih par-

tizanskih kolona koje prelaze preko planinskih klanaca, ozbiljna i odlučna lica spremna na sve prepreke i iskušenja i uvek sa dubokom verom u smisao i cilj borbe.

Iz vremena Užičke republike sačuvani su plakati: »Ja se borim, a ti« i »U borbu protiv okupatora«, čiji je autor slikar Dragoljub Vuksanović, član grupe koja je osnovala prvi partizanski likovni atelje, a koju su činili još i Pivo Karamatijević i Bora Baruh. I Prvoslav Pivo Karamatijević pripada onoj generaciji boraca slikara koji od prvih dana učestvuju u narodnooslobodilačkoj borbi. Ostavlja za sobom nekoliko ofanziva i brojna likovna dokumenta kao veran izraz surovosti i zbilje, opomene i poruke potonjim generacijama. Jedan od aktivnih boraca od prvih ratnih dana je i nedavno preminuli slikar Ismet Mujezinović. Kao borac i umetnik obavljao je značajne političke dužnosti i istovrmeno uradio oko 2.000 crteža i skica od kojih je sačuvao jedva oko 200. Radio je na dekorisanju sale za I zasedanje AVNOJ-a i I kongres USAOJ-a. Ilustrator je ratnih brojeva »Borbe«, a osnivač i glavni urednik listova »Front« i »Vidik«.

Nakon pada Italije, 1943. godine, mnogi slovenački likovni umetnici na poziv Osvobodilne fronte masovno odlaze u partizane. Između ostalih i Božidar Jakac koji u vreme II zasedanja AVNOJ-a, kao član slovenačke delegacije putuje u Jajce, da bi sa ovog istorijskog puta doneo bezbroj skica i zapisa i istorijski ratni portret maršala Tita.

Evo kako je Jakac opisao svoj prvi susret s drugom Titom u Jajcu 1943. godine: »Gledao sam Tita. Nisam mogao da ga skiciram, bio sam opčinjen. Obuzela me je radost što sam to doživeo, bio sam srećan što sam se tako neočekivano našao pred ovim živim istorijskim likom... Sutradan po zasedanju produžio sam izvesno vreme da radim crtež druga Tita koji sam počeo prethodnog dana... Prvog decembra u deset uveče morao sam prevremeno, iako nerado, završiti Maršalov crtež. Potpisao ga je. Mnogo neizraženog je još ostalo. Ovaj iznad svega dragoceni portret posle sam uvek nosio u torbi sve do svršetka rata i nikada ga nisam sakrivao u bunkere kao ostali materijala»⁵.

Period od kraja 1943. godine obeležen je stvaranjem slovenačke partizanske grafike gde, pored Božidara Jakca, učestvuju i mnogi drugi partizanski umetnici: France Mihelič, Nikolaj Pirnat, braća Drago i Nande Vidmar, Vito Globočnik. Od tog značajnog fonda sa-

⁵ Božidar Jakac: *Kako sam naslikao Tita* (iz čitanke za VI razred osnovne škole, str. 93—95, izdanje ZUNS, Beograd 1981. godine).

čuvano je oko 4.000 radova. Francea Meheliča znamo i po brojnim crtežima sa motivima partizanskih kolona u snežnim noćima, koji pored umetničkog imaju i karakter dokumenata o životu slovenačkih partizana.

U likovnom životu partizanske umetnosti u Hrvatskoj, takođe, delovali su mnogi poznati slikari: Vjekoslav Parać, Petar Šimaga, Živko Kljaković, Mirko Ostoja, Edo Murtić, Nikola Reiser, Vjekoslav Rukljač i drugi. Iz celokupnog opusa sačuvan je fond od oko 5.000 slika, crteža, grafika, plakata, letaka, scenskih rešenja, nacрта za kostime partizanskih priredbi i stotine džepnih ilustrovanih novina. Mnoga od tih dela dovoljno su poznata javnosti. Ovde valja pomenuti da je Petar Šimaga svoja najsugestivnija ostvarenja dao u duboko doživljenim likovima ratne siročadi. U tim velikim i tužnim očima dece koja nas posmatraju začuđeno i izgubljeno — krije se jedna od najtežih optužbi rata.

Sačuvan je i veći broj radova likovnih umetnika iz Bosne i Hercegovine. To su, pre svega, crteži, akvareli i grafika Voje Dimitrijevića, Branka Šotre, Danijela Ozme, Radenka Miševića, Mice Todo-rović, Nade Novaković, Muhameda Kulenovića i drugih. Zajedno sa Ismetom Mujezinovićem, i Vojo Dimitrijević prelazi tokom rata put borca i umetnika, radeći na mnogim odgovornim zadacima, da bi svoje veliko revolucionarno i umetničko iskustvo ugradio u posleratni plodan umetničko-prosvetiteljski rad.

Slikar i grafičar Branko Šotra, član KPJ od 1931, a učesnik NOB-a od 1941. godine, borac a zatim komandant odreda, komesar bataljona, načelnik Glavnog štaba Kosova i Metohije, načelnik brigade i divizije, kao i borac i vojni rukovodioc u makedonskim i kosovskim jedinicama, izradio je više autentičnih skica sa poznatog februarskog pohoda partizana sa Kosova i Šare na osnovu kojih je kasnije realizovao nekoliko ciklusa grafika sa temom iz NOB-a.

Većina makedonskih likovnih umetnika uključuje se uglavnom u agitaciono-propagandna odeljenja makedonskih brigada 1944. godine dajući značajan doprinos oblikovanju propagandnog materijala i pripremi tehnike za ilustrovanje štampe. Iako ne tako bogat, sačuvani likovni fond predstavlja verno svedočanstvo i najautentičniji dokument o revoluciji u tom delu naše domovine jer su ta dela nastajala upravo u vremenu i na mestu gde je buktala borba. To se naročito odnosi na dela Nikole Martinovskog, Toda Ivanovskog, Bor-ka Lazeskog, Angela Ivanovskog, Vangela Kodžomana. Ohridski slikar Andon Dukov stupio je u NOB 1941. godine a poginuo tri godine kasnije u poznatom februarskom pohodu. Među borcima je bio i

Vasilije Popović Cico, jedan od retkih umetnika u Jugoslaviji koji je u vreme NOB-a radio karikaturu.

U crnogorskoj likovnoj umetnosti srećemo imena slikara Iva Novakovića, Milana Božovića, Vuka Radovića, Nika Đurovića, Luke Stankovića, Veliše Lekovića i drugih. Većina njih je bila angažovana na izradi likovnih priloga za partizanske listove, letke, plakate i slično.

Umetničko stvaralaštvo niklo u plamenu oružane revolucije podarilo nam je i plejadu novostasalih umetnika koji su nicali iz redova naoružanog naroda. Mnogi naši borci, i bez naročite likovne pismenosti, gonjeni snagom sopstvene želje da zabeleže određeni prizor, ostavili su mnoga vredna likovna svedočanstva. Jedan od njih je i Bora Baruh, student prava i slikar amater. Prvih dana okupacije mastilom i tušem crta scene sa drumova porobljene zemlje i iz razrušenih gradova želeći da ih kasnije prenese na platno, što na žalost ne ostvaruje — kao učesnik NOB-a i zatočenik banjičkog logora, streljan je u Jajincima 1942. godine.

Iako je u NOB-u učestvovao i veliki broj vajara, zbog skromnih uslova i nedostataka osnovnog materijala oni se nisu mogli u potpunosti posvetiti svojim izražajnim preokupacijama. I pored toga, beležimo podatke o jednom veoma značajnom vajarskom ostvarenju. Antun Augustinčić, u oslobođenom Jajcu 1943. godine portretira maršala Tita. Na žalost, ovaj rad nije sačuvan u originalu ali je zato do naših dana doprla fotografija koja prikazuje rad portretiranja druga Tita koja je kasnije poslužila likovnim umetnicima za izradu novih portreta vođe naše revolucije. Vredno je istaći napore Vanje Radauša koji je nastojao da svojim delima otvoreno iskaže svoju revolucionarnost. Delom »Glava galženjaka« 1942. godine svojim intimnim protestom ovekovečuje zločin nad nedužnim stanovništvom, a u delu »Krvnik« iz 1943. fizički asocira lik ustaškog zločinca Pavelića.

Jedan broj likovnih umetnika zbog odgovornih dužnosti u narodnooslobodilačkom pokretu nije imao mogućnosti da se bavi likovnim stvaranjem. Sigurno da bi ceo ratni opus bio mnogo bogatiji da su umetnici kao Moša Pijade, Jurica Ribar ili Vlado Piperski mogli delovati i kao slikari. Neki umetnici ginu u redovima boraca NOR-a. Tokom četiri ratne godine prekinuti su životi Bore Baruha. Ive Lozice, Josipa Benkovića, Ive Novakovića, Danijela Ozme, Vladete Piperskog, Jurice Ribara, Hinka Smrekara, Bogdana Šuputa i drugih.

4. Trajan doprinos jugoslovenskoj kulturi

Iako tragovi i sećanja na našu narodnooslobodilačku borbu žive u mnogim istorijskim zapisima i dokumentima, u crtežima na komadima požutele i oštećene hartije odigravaju se mnogi sudbonosni događaji, žive danas mnogi znani i neznani likovi čija je sudbina ugrađivana u našu istoriju ostajući tako za sva vremena nepresušno vrelo nadahnuća. Takva svedočanstva, s pravom ljudskom porukom i estetskim kvalitetima, nadživljavaju vreme rata i vreme autora, postaju biće za čoveka, za buduće generacije i ljudsku istoriju.

Sa osećanjem poštovanja prema ljudima koji su ih stvarali, govorimo danas o višestrukom značaju naših ratnih likovnih dela. O njihovoj ulozi, pre svega, u vremenu u kome su nastajala, o njihovoj dokumentarnoj i istorijskoj vrednosti, o podsticanju koji bude za nova ostvarenja na području kulture i celokupnog duhovnog stvaralaštva u čitavom posleratnom periodu, danas i ubuduće.

Bez sumnje da su ova dela u vreme svog nastajanja obavila značajnu idejno-mobilizatorsku ulogu. Snagom umetničke istine prenosila su poruke ratne svakodnevnice širokom auditorijumu budeći u njemu veru u pobedu i nade u bolju budućnost. Ta uzbudljiva hronika ostala je s toga trajno svedočanstvo o težnjama ljudskog duha da se i u najtežim trenucima života nacije i pojedinca sačuva ljudski i nacionalni identitet, ne zaborave plemenite ljudske vrednosti, lepota i radost stvaralaštva.

Nakon rata, dobar deo ovog materijala ušao je u zbirke Vojnog muzeja i Muzeja revolucije kao i umetničkih galerija širom Jugoslavije i tako postao neodvojivi sadržaj i trajan doprinos jugoslovenskoj kulturi. Likovna dela stvorena u narodnooslobodilačkom ratu poslužila su mladim generacijama umetnika kao izvor, inspiracija za mnoga značajna ostvarenja iz slavnih dana. U oslobođenoj zemlji umetnici dobijaju široko polje rada što omogućava bujan razvoj naročito javnih spomeničkih kreacija. Jedan od prvih spomenika posle oslobođenja izradio je Antun Augustinčić u Batinskoj Skeli na Dunavu 1945. godine, a posvećen je istorijskom susretu jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije s jedinicama Crvene armije. Potom su nastajala i mnoga druga dela, kao što su: spomenik streljanim đacima u Kragujevcu, »Partizanska nekropola« u Prilepu, spomenik maršalu Titu u Titovom Užicu, spomenik Radi Končaru i drugovima u Šibeniku, spomenik učesnicima revolucije u Kamniku, spomenici revolucije na Tjentištu, Mrakovici, Jasenovcu, Kadinjači, spomenik NOB-a Kosova u Prištini. Zajedno sa poznatim umetnicima iz rata,

javljaju se i autori novijih generacija: Dušan Džamonja, Miodrag Živković, Bogdan Bogdanović, Vojin Bakić, Kosta Angeli Radovani i mnogi drugi. Zajedno sa njima i veliki broj slikara ostvario je dela izuzetne vrednosti inspirisana temom iz NOB-a i socijalističke revolucije. To su dela sa porukama svetlih ideja borbe za dostojanstvo čoveka, svedočanstvo prošlog ali i podsticaj budućim generacijama da čuvaju i razvijaju stečene tekovine revolucije.

Možemo, na kraju, reći da su likovna dela nastala tokom četvoro-godišnje revolucionarne epopeje naroda i narodnosti Jugoslavije za nas danas po mnogo čemu osobeni i izuzetno dragoceni dokumenti naše revolucije. Ljudi koji su ih stvarali ostavili su trajan pečat jedne generacije umetnika koja je tako duboko i iskreno nosila svoj pogled u revoluciju. Njoj i danas pripada posebno, rekli bismo, romantično mesto među umetnicima savremenog doba. Jer i umetnost je kao i revolucija, kako je rekao Veljko Vlahović »stvaranje u nemiru, u pokretu, u tokovima života.« Nije bilo velikih revolucija bez velikih umetnika. Oni su pevali o njoj, puškom i srcem. A pesmu o našoj revoluciji, perom i kistom beležili su i brojni njeni borci — likovni umetnici. Oni su ostavili trajno svedočanstvo o njoj i sebi. Mlade generacije imaju čime da se ponose.